

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt 9 | Sayı 17 | 2011

Türk Felsefe Tarihi

-[AYRI BASIM]-

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 17, 2011, 399-420

**Felsefe Sözlüklerimiz:
Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Bir Literatür Değerlendirmesi**

Ali UTKU

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt: 9 • Sayı: 17 • 2011 • Yılda iki defa yayınlanır

Sahibi Bilim ve Sanat Vakfı Yazı İşleri Müdürü Salih Pulcu ISSN 1303-9369

Yayın Kurulu

Şevket K. Akar, Yusuf Ziya Altıntaş, Nurullah Ardiç, Serhat Aslaner, Yücel Bulut, Ebubekir Ceylan, Coşkun Çakır, İhsan Fazlıoğlu, F. Samime İnceoğlu, Abdulhamit Kırmızı, Mustafa Özel, Yunus Uğur, Ali Adem Yörük

Danışma Kurulu

Engin Deniz Akarlı, *Brown Üniversitesi, ABD*
Gökhan Çetinsaya, *İstanbul Şehir Üniversitesi*
Mehmet Genç, *İstanbul Şehir Üniversitesi*
Tevfik Güran, *İstanbul Üniversitesi*
Mehmet İpşirli, *Fatih Üniversitesi*

Cemal Kafadar, *Harvard Üniversitesi, ABD*
Mustafa Kara, *Uludağ Üniversitesi*
Kemal Karpat, *Wisconsin Üniversitesi, ABD*
Sabri Orman, *İstanbul Ticaret Üniversitesi*
Ali Birinci, *Türk Tarih Kurumu*

Türkçe Redaksiyon Nermin Tenekeci

İngilizce Redaksiyon Ayşe Başaran

Adres Vefa Cad. No. 48 34134 Vefa İstanbul Tel 0212. 528 22 22 pbx Faks 0212. 513 32 20

e-mail talid@bisav.org internet http://www.talid.org

Baskı-Cilt Elma Basım

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, MLA International Bibliography, Index Islamicus ve ASOS Index gibi indekslerle taranmaktadır.

Dergiye gönderilen yazılar hakemler tarafından değerlendirilir. Dergide yer alan yazılardan yazarları sorumludur. Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.

© Yayımlanan çalışmaların bütün hakları *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'ne aittir. Kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Felsefe Sözlüklerimiz: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi*

Ali UTKU**

Kesintisiz bir okuma için değil, gereksinim duyulan durumlarda başvuruda bulunmak için hazırlanan sözlükler, belli bir terminolojiyi kazanmada yararlanan temel kaynaklardır. Anlamadığımız, anlamından emin olmadığımız kelime yahut kavramlarla karşılaşınca elimizin altındaki sözlüklere başvurur, anlamı yakalamaya çalışırız. Bu anlamda sözlükler hemen her kütüphanenin vazgeçilmez parçalarını oluşturur. Kavramlarına diğer disiplinlerden farklı anlam ve karmaşık işlevler yükleyen felsefe alanında sözlükler daha bir önem kazanır. Zira felsefenin tarihinde ve coğrafyasında -ki bu işgal edilmiş, önceden kapatılmış bir coğrafyadır- dolaşmak ya da felsefenin sorunlarına yine kendi içinden gelebilmek için her biri kendi imkanlarını kendi içinde saklayan ve bir diğerine çıkartmalar yapan bir yığın kavram ve temaya, kavramsal kişiliklere aşına olunması, yani bir felsefe diline sahip olunması gerekiyor. Ülkemizde felsefenin -modern anlamıyla- uzun bir geçmişe ve köklü bir geleceğe sahip olmadığını da hatırlatarak, başından beri felsefe dili oluşturmak meselesinin felsefeyle uğraşanların en temel sorunu olduğunu söyleyebiliriz. İhtiva ettikleri genel bilgilerin pratik faydası yanında, bir felsefe dili oluşturma konusunda da sözlükler, felsefe literatürü içinde en önemli yeri işgal ediyor.

Bizde disiplinler anlamında -Batı tarzında- ilk felsefe sözlüğü Baha Tevfik tarafından hazırlanmıştır. *Felsefe Kâmûsu*¹ adıyla önce *Yirminci Asırda Zekâ*

---

* Bu makale yazarın daha önce yayımlanan şu makalelerinin gözden geçirilip genişletilerek güncellenmesinden oluşmaktadır: Ali Utku, "İlk Felsefe Sözlüklerimiz", *Virgöl*, Haziran 1999, sy. 20, s. 30-33; Ali Utku, "Cumhuriyet Döneminde Felsefe Alanında Yapılan Terim ve Sözlük Çalışmaları", *Felsefe Tartışmaları*, Ağustos 2000, sy. 27, s. 182-189; Ali Utku, "Felsefe Sözlükleri", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. 6, Ahmet Cevizci (ed.), Ankara: Ebabel Yayınları, 2009, s. 173-183.

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

¹ Bkz. "Felsefe Kâmûsu", *Yirminci Asırda Zekâ*, nr. 1, 4, 16, Mart-Teşrin-i Evvel, 1328/1911; "Felsefe Kâmûsu", *Felsefe Mecmuası*, c. 1, nr. 9-10; "Mektep Dersleri" ve "Felsefe Kâmûsu" ekleri, 25 Nisan 1329/8 Mayıs 1913-14 Teşrinievvel 1329/27 Ekim 1913. "Felsefe Kâmûsu"nun çevriyazı kalıbında güncel basımı için bkz. Ahmet Çapku, "Bahâ Tevfik'in Batıcılık Düşüncesinde Felsefenin Yeri ve Felsefe Kâmûsu", *Kutadgubilig*, nr. 19, Mart 2011, s. 135-158.

mecmuasında ve ardından *Felsefe Mecmuası*'nda tefrika edilen, 170 kadar felsefi terimin Fransızca ve Osmanlıca karşılıkları ile kısaca tanımlarından ibaret bu sözlük, daha çok Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin yayınladığı eserlerde ve bilhassa *Yirminci Asırda Zekâ* ve *Felsefe Mecmuası*'nda kullanılan terimleri ihtiva eder. *Yirminci Asırda Zekâ*'nın ilk sayısındaki "Felsefe Kâmûsu" yazısının baş kısmında ve toplu neşrin girişinde program niteliğindeki şu ifadeler yer alır: "Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi muharrir ve mütercimleri gazetemiz başmuharriri Baha Tevfik Bey'in riyâseti altında bir *Felsefe Kâmûsu* tertibine başlamışlardır".² Hilmi Ziya Ülken'in ifadeleriyle, *Felsefe Kâmûsu*, Seyyit Şerif Cürcanî'nin *Tarifât*, Ebu'l-Bakâ'nın *Külliyât* gibi eserlerinin kopyası veya taklidi şeklinde meydana getirilmiş olan Taşköprülüzâde'nin *Mevzuâtü'l-Ulûm*'u tarzındaki eserlere bir son vermesi bakımından dikkate değerdir. Aslında daha önce de Batı tipinde ansiklopedi oluşturma girişimleri olmuştur. Bunun ilk örneği Ali Suavi'nin *Kâmûsü'l-Ulûm ve'l-Maârif*'idir. Ondan sonra Bustani Efendi ansiklopedi yapmaya çalışmış ve buna *Dâiretü'l-Maârif* demiştir. Emrullah Efendi bu kelimeyi düzelterek yalnız ilk cildini yayınladığı esere *Muhitü'l-Maârif* adını vermiştir. Fakat bu çalışmalar bütün insan bilgilerini içine almak iddiasındadır. Halbuki Doğu tipinde meydana getirilmiş *Tarifât*'a karşılık şimdi Batı tipinde bir felsefe sözlüğüne gereksinim vardır. İşte Baha Tevfik *Felsefe Kâmûsu*'nu bu maksatla yazmaya başlamıştır. Bu sözlük tamamlanmamış ve kitaplaşmamış olsa da bir ilk örnek olma değerini daima koruyacaktır.³

Yazı hayatının başından itibaren sade, açık ve anlaşılır bir dil kullanmaya özen gösteren Baha Tevfik, eserleriyle ve dil konusundaki tutumuyla bir felsefe dili olarak Türkçenin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.⁴ Ahmet Nebil ile birlikte Ernest Haeckel'den çevirdikleri *Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabiat Âliminin Dini* (1911) adlı eserin önsözünde Yeni Lisân hareketiyle örtüşen bu dil tutumunun erken bir ifadesi bulunabilir:

Bu tercümenin başka bir meziyeti daha zannederiz ki Yeni Lisân'la tercüme edilmiş olmasıdır. Bizde felsefî ve ilmî eser yazarlar yahut tercüme edenler, her nedense yazılarını bir takım muğlak tabirler ve ıstılahlarla doldurdularından her okuyan anlayamaz. Anlayanlar da büyük bir sıkıntı ile okurlar ki bu hal, bu gibi kitapların neşrinden husûle gelecek fâideleri azaltır. Binâenaleyh biz bu eseri Yeni Lisân'la tercüme ettik. Yeni Lisân'ın istinâd ettiği noktalar şunlardır: (1) Arabî ve Farisî terkip kullanmamak. Hıfzıssihha, tarih-i tabîî gibi klişe haline gelmiş kelimeler müstesna. (2) Arabî ve Farisî

2 "Felsefe Kâmûsu", *Yirminci Asırda Zekâ*, nr. 1, s. 5.

3 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1979, s. 239-240.

4 Bkz. Rıza Bağcı, *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebi ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir: Kaynak Yayınları, 1996, s. 126-139; Faruk Öztürk, "Baha Tevfik'in Dil ve Felsefe Sorununa Yaklaşımı ve Felsefe Kâmûsu", *Kebikeç*, nr. 12, 2001, s. 5-20.

usulü ile cem' yapmamak. Kâinat, ahali gibi kelimeler müstesna. (3) Arabî ve Fârisî edat kullanmamak. (4) Konuşurken kullandığımız kelimeleri, yazarken de kullanmak... Mukabili olmayanlar müstesna. (5) İlmî ve fennî ıstılahları mümkün olduğu kadar Türkçe yazmak.⁵

Yine Ahmet Nebil ile birlikte çevirdikleri Louis Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'inin "Bizim Sözlerimiz" (1911) başlıklı sunuşunda yer alan "her okuyanın anlayabilmesi için *Vahdet-i Mevcûd*'da tatbik ettiğimiz, fakat tamamiyle muvaffak olamadığımız bir kâideyi buraya da tatbik edeceğiz ki, o da eseri baştanbaşa Yeni Lisân'la tercüme etmek kâidesidir" ifadeleri Yeni Lisân hareketini desteklediklerinin bir göstergesidir. Burada Yeni Lisân hareketinin tezlerinin özellikle bilim ve felsefe dili açısından temellendirildiğini görürüz.⁶ *Muhtasar Felsefe*'nin (1915) önsözünde de buna benzer bir vurguyla karşılaşıyoruz:

... Ben bu hususta da gâyet sadelik taraftayım. Gerçi ıstılahsız ne ilim ne de felsefe olamaz, fakat ıstılahâtı mümkün mertebe az, makul ve lisân-ı câriye muvâfık bir sûrette intihâb ve isti'mâl etmelidir. Eğer kitabımı Arapça yazsaydım Arapça ıstılahâtı aynen kabul ederdim. Fakat şekil, bünye, menşe' vesaire cihetiyle tamamen ayrı olan Türkçemizin ıstılahâtı da bence mümkün mertebe ayrı olmalı. Bu hususta Arapça lisânından ekseriya istifade olunmakla beraber, Türkçe şivesine ve Türkçeliğe muvâfık kelimeler bulunmalıdır.⁷

Bu değerlendirmeler dil konusunda önemli bir hassasiyetin ifadesidir ve nitekim Baha Tevfik *Felsefe Mecmuası*'nın önsözünde "memleketimizde ilk defa felsefe duygusunu uyandırmak" kadar, "felsefe dilini tesis etmek"le de iftihar eder:

Bundan üç sene evvel bu memlekette felsefe mevcut değildi, hatta felsefeden bahsedebilmek için lazım gelen lisân yoktu. Biz bu lisânı -birçok noksanlarıyla beraber- tesis etmiş olmakla iftihar ederiz. Bugün birçok muhterem muharrirlerimiz tarafından isti'mâl olunan ıstılahât-ı felsefiyenin yüzde sekseni bize aittir.⁸

Bu ifadeler biraz abartılı olsa da felsefe terimleri ve felsefe dili konusunda Osmanlı aydınlarının, Darülfünun ve medrese hocalarının gösterdikleri çabaların henüz belirli bir düzeye gelmediğini ve özellikle tercüme-tedris

5 Ernest Heinrich Haeckel, *Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabiat Âliminin Dini*, çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütübhanesi, 2. Kitap, İstanbul: Kader Matbaası, 1327, s. 5-6.

6 Louis Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 3 Cilt, müter. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütübhanesi, 4. Kitap, Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, Dersaadet Kütübhanesi Sahibi Arsen, İstanbul, t.y., s. 6-8. Eserin çevriyazı ve sadeleştirme kalıbında güncel basımı için bkz. Louis Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, Kemal Kahramanoğlu, Ali Utku (yay. haz.), Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2012.

7 Baha Tevfik, *Muhtasar Felsefe*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1331, s. 7.

8 "Bir Kaç Söz", *Felsefe Mecmuası*, n. 1.

amaçlı olarak ortak bir felsefe dili arayışlarının II. Meşrutiyet'ten sonra üst düzeyde gerçekleştiğini tespit açısından önemlidir.⁹ “Felsefe Kâmûsu” çoğunlukla kendisine atfedilse de elbette tek başına Baha Tevfik'in eseri değildir. Nitekim Baha Tevfik Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik, Suphi Ethem, Memduh Süleyman Bey'lere ve kendisiyle birlikte Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin kurucularından Ahmet Nebil'e yardımlarından dolayı teşekkür eder. Yine “Felsefe Kâmûsu”nun “gerek ihtiyar gerek genç tekmil mütefekkirin-i Osmanıyye'ye müracaat” edilerek Baha Tevfik'in başkanlığında Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin muharrir ve mütercimleri tarafından hazırlandığı belirtilir.¹⁰ Baha Tevfik, “Felsefe Kâmûsu”nu hazırlama gerekçesini şöyle açıklar:

Kimya ıstılahâtı bilmeyen bir kimse kimyager değilse mâzûr addedilebilir. Hendese ıstılahâtı bilmeyen de mühendis değilse kezâlik mazurdur. Çünkü ne kimya ne hendese umûma mahsus ilimlerden değildir. Onların mütehasısları olur ve mütehasısları tarafından mevzû'-i bahs edilirler. Hâlbuki felsefe böyle değildir. O bütün tabakât-ı beşerıyyeye, hatta en basit ve adilerine bile şamildir. Herkesin kendine mahsus yanlış yahut doğru, âmiyâne yahut âlimâne bir felsefesi vardır, binaenaleyh herkes -doğru bir surette idâre-i kelâm edebilmek için- ıstılahât-ı felsefiyyeyi bilmek mecburiyetindedir.

“Felsefe Kâmûsu”nun hazırlanışının bir diğer gerekçesi de, genç mütercimlerin felsefi eserleri tercüme ederken çektikleri sıkıntıdır: “Lisânımızda felsefi kelime ve ıstılahların ekseriyâ mukabili bulunmamakta ve bunun için genç mütercimlerimiz pek büyük müşkillere tesadüf etmektedir.” Türkçe felsefe terimleri konusunda oldukça iddialı olmakla beraber sözlüğü hazırlarken bir hayli zorlanan Baha Tevfik ve arkadaşları bazı Fransızca terimleri şimdilik kaydıyla iki veya üç kelimeyle karşılamaya çalışır. Mesela “philologie”yi “ilm-i elsine-i atıka” olarak karşılar, hatta bu konuda okurlara bir “ihtar” da da bulunurlar.¹¹ Daha genel bir anlamda Baha Tevfik'in terimler konusunda konsensüse önem verdiğini de söyleyebiliriz. Nitekim “Felsefe Kâmûsu”nda kullanımdaki dil temel alınır ve terimlerin Arapça kökenli oluşunda herhangi bir tartışma veya sorunun varlığına işaret eden ögelere rastlanmaz.

Baha Tevfik'in bu önemli çıkışı ne yazık ki sonuçsuz kalmıştır. Fakat terimler sorunu 1913'ten 1918'e kadar en uzun süreli Maarif Nazırlığı görevinde bulunan Şükrü Bey tarafından bu kez resmi kanalda ciddi bir şekilde yeniden gündeme getirilir. Büyük bir ihtimalle Ziya Gökalp'in teşvik ve tavsiyeleriyle, çeşitli girişimlere rağmen öteden beri böyle bir gereksinime henüz tam

9 İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 40.

10 “Felsefe Kâmûsu”, “Mektep Dersleri” eki, *Felsefe Mecmuası*, c. 1, s. 13.

11 “Felsefe Kâmûsu”, “Mektep Dersleri” eki, *Felsefe Mecmuası*, c. 1, s. 162.

olarak cevap verilemediği düşüncesinden hareketle, Baha Tevfik'in "Felsefe Kâmûsu"nu yayınladığı 1913 yılında "İstilahât-ı İlmiyye Encümeni" adıyla ve birçoğu bu konuda otorite sahibi devrin tanınmış simalarından oluşan bilimsel kimlikte resmi bir topluluk kurulur.

Maarif Nezareti bünyesinde ve çalışmaları itibarıyla Darülfünun'a bağlı olarak kurulan, faaliyetlerini Darülfünun Kütüphanesi'nde yürüten encümen, aynı nezaretteki Telif ve Tercüme Heyeti'nin alt bir ihtisas-çalışma dalına göre ve felsefe grubu başta olmak üzere sanat, fen ve teknik bilimlerin terimlerine karşılıklar bulmak ve tanımlar yapmak üzere teşekkül etmiş bir kurumdur. Encümen üyelerinden Rıza Tevfik'in ifadeleriyle, "memleketimizin ekser-i mütehasşisîn-i ulûm u sanâyi'inden mürekkep bulunan bu hey'et-i ilmiyyenin haysiyet-i hizmeti ve vazîfesi, elsine-i müterakkiyede cârî ve müsta'mel birçok ta'birât-ı ilmiyye ve kelimât-ı istlahiyyenin, kendi lisânımızda mukabillerini bulup ta'yîn etmek ve binaenaleyh mazbût ve müdevven bir Kâmûs-ı İstilahât vücûda getirmektir".¹² İstilahât-ı İlmiyye Encümeni'nin çalışmaları ancak bir yıl kadar devam edebilmiş, bu kısa süre zarfında bazı işler yapılarak, fihrist düzeyinde de olsa Fransızcadan Türkçeye üç değişik istilahat mecmuası yayınlanmıştır. Bu üç mecmuadan biri *İstilahât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Kâmûs-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât için Vaz' ve Tedvîni Tensîb Olunan İstilahât Mecmuası* adıyla felsefe terimlerine yöneliktir.¹³ Toplam 1132 Fransızca felsefe teriminin karşılığının yer aldığı fihrist niteliğindeki bu mecmuadaki felsefe terimlerinin tespit ve düzenlenmesinde. 1902'den itibaren Fransa'da yayınlanmakta olan *Bulletin de la Société Française de Philosophie* adlı süreli yayın esas alınmıştır.

Terimler meselesinde devrin genel eğilimi, bunların Arapça köklerden türetilmesi noktasında toplanır. Nitekim encümen üyeleri arasında Ağaoglu Ahmet, Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü gibi Türkçüler ve "Yeni Lisâncılar" bulunmakla beraber Arapçacılar üstün gelmiş ve meydana getirdikleri terimlerin hemen hepsi Arapça olmuştur. Hilmi Ziya Ülken bu durumu şöyle eleştirmektedir:

Maârif Nezâreti'nin 1915'te yayınlamış olduğu (...) bu broşürde 'fıkdân-ı kuvâ', 'be-tarîk-el-ûlâ', 'hiddet-i havâs', 'lil-beşeriyye', 'tenâfu-i akvâl', 'mifsâlî', 'sem'-i mülevven', 'hasîsa', 'şevk-i tefahhus', 'tahdik', 'ayneyni' vs, gibi eski Arapça metinlerde de bulunmayan *Okyanus* ve başka lügatlerde

12 Rıza Tevfik, "Bazı İzahat", *Mufasssal Kâmûs-ı Felsefe*, c. 1, Matbaa-yı Âmire, 1330, s. 3.

13 İstilahât-ı İlmiyye Encümeni tarafından hazırlanan ve Fransızca terimlere göre alfabetik olarak yayınlanan biri tamamlanmamış üç eser şunlardır: İstilahât-ı İlmiyye Encümeni, *İstilahât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Kâmûs-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât için Vaz' u Tedvîni Tensîb Olunan İstilahât Mecmuasıdır*, Matbaa-i Amire, 1330; *İstilahât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Sanâyi-i Neîsede Mevcud Kelimât ve Ta'birât için Vaz' u Tedvîni Tensîb Olunan İstilahât Mecmuasıdır*, İstanbul, 1330; *Kâmûs-ı İstilahât-ı İlmiyye*, İstanbul, 1333 (Yalnız A harfi).

aranmış, uydurulmuş bir yığın kelime vardı. Edebiyat-ı Cedide'nin çadır yerine 'hayme', dul yerine 'bive', Fecr-i Ati'nin daha dün 'refref-i hestî' gibi Osmanlı edebiyatında bile bulunmayan yakası açılmamış bir yığın garip kelimeyi lügatlerden arayıp bulmayı zevk inceliği saydığı zamanlarda, ilim ve felsefe dili de *Okyanus*'lara, *Kâmûs*'lara başvurarak içinden çıkılmaz bir düşünce dili oluşturmakta idi.¹⁴

Faaliyete geçişinden bir yıl kadar sonra I. Dünya Savaşı'nın çıkması, siyasi ve iktisadi dengelerin bozulması, konunun tamamen dışındaki bir kısım üyeler arasındaki ciddi görüş ayrılıkları vb. nedenlerle uzun süre çalışamayan encümen kendiliğinden dağılmış ve başlamış olduğu çalışmalar da henüz hazırlık safhasında kalmıştır.¹⁵ Encümenin dağılması ve bu yoldaki resmi girişimin bir anlamda başarısızlığa uğramasından sonra, ileriki tarihlerde, bireysel planda da olsa bu doğrultuda -bireysel endişelerin olduğu kadar, encümen faaliyetlerinin tetiklediği- dikkate değer nitelikte bazı çalışmaların yapıldığı görülür. Bireysel çalışmaların arasında encümen üyelerinden ikisinin felsefeye yönelik çalışmaları dikkat çeker. Bunlar Rıza Tevfik ve Ahmet Naim'dir. Istilahât-ı İlmiye Encümeni'nin çalışmalarına kısmen katılan Rıza Tevfik, encümenin kısa bir süre sonra dağılması üzerine, uzun yıllardır sürdürmekte olduğu daha önceki hazırlık çalışmalarıyla buradaki çalışmalarını bir araya getirmek suretiyle *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe*¹⁶ adıyla her cildi ortalama sekiz yüz sayfa olmak üzere on veya on bir ciltte toplanabilecek ansiklopedik bir felsefe lügatini 1916 yılından itibaren fasiküller halinde yayınlamaya başlar. Ülkemizde telif felsefe sözlüğü alanında bir çığır açacak olan bu eser, Rıza Tevfik'in 1896 yılında *Servet-i Fünûn* dergisinde yayınlanan "Mebhas-ı Lisân" başlıklı makale dizisinden¹⁷ başlayarak Batı dillerinde okuduğu felsefe kitaplarında karşısına çıkan felsefi terimlere Türkçe karşılıklar bulma çabasından doğmuştur. Burada, Türk dilinin "vâzıh, selis ve her türlü terakkiyâta müsait ve müstaid bir lisân" olduğu halde belli bir devreden sonra işlenmediği için sadece şiir ve edebiyata elverişli bir dil olarak kaldığını, "fen ve felsefe dili" haline gelemediğini belirten Rıza Tevfik, bu yüzden Türkçenin Almanca, İngilizce ve Fransızca gibi belli başlı dünya dillerinin yanında ikinci derecede bir dil olarak kaldığını öne sürer. İşte bu nedenlerden dolayı Rıza Tevfik ilmî, fennî ve felsefi bütün

14 Hilmi Ziya Ülken, "Türk Felsefe Dilinin Gelişmesi", *Felsefe Tercümelere Dergisi*, nr: 1, 1947, s. 139.

15 Encümenin çalışmaları için bkz. Abdullah Uçman, "II. Meşrutiyet'ten Sonra İlmî Terimlerin Tespitinde Önemli Bir Teşebbüs: Istilahât-ı İlmiye Encümeni", *Türk Dili*, Ağustos 1996, sy. 536, s. 199-205; Abdullah Uçman, "İstilahât-ı İlmiye Encümeni", *DİA*, XIX, 207-209; Kara, *a.g.e.*, s. 40 vd.

16 Rıza Tevfik, *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe*, c. 1, Matbaa-yı Âmire, 1330; c. 2, Matbaa-yı Âmire, 1336/1338 ("classification des sciences" maddesine kadar).

17 Rıza Tevfik, "Mebhas-ı Lisân", *Servet-i Fünûn*, nr: 265, 28 Mart 1315/9 Nisan 1896, s. 71; nr: 266, 4 Nisan 1312, s. 90; nr: 267, 11 Nisan 1312, s. 103.

terimlerin parlak bir medeniyet devresi geçirmiş bulunan Arapçadan alınmasını teklif eder. Kronolojik olarak bakıldığında Rıza Tevfik'in terimler konusu üzerinde daha ayrıntılı biçimde 1901'de "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye Hakkında Mütâlaa ve Tafsilât" başlıklı makale dizisinde¹⁸ durduğunu görürüz. Burada, dillerin ıstılahsız olamayacağını ve "lisân, ıstılah-ı fendir" diyenlerin sözlerinin doğru olduğunu belirten Rıza Tevfik, ıstılahların hakiki anlamda ıstılah olabilmeleri için, "lisân-ı avâmdan bütün bütün mümtâz olmaları lâzım geldiğini" de söyler. Aynı yerde ayrıca, Batı dillerinde yazılmış ilmî ve fennî kitapların Türkçeye tercümesi sırasında o kitaplarda sık sık karşılaşılan ilmî ıstılah ve fennî tabirler için ne yapılması gerektiğini de soran yazar, o dillerde bütün ıstılahların Latince ve Rumcadan alındığını; hatta Arapça gibi zengin bir dilin bile başlangıçta Yunan klasikleri tercüme edilirken eski Yunancadan ıstılahlar aldığını belirtir. Durum böyle olunca ve bizim de hiç değilse ilmî eserlerin tercümeleri sırasında ıstılahlar bulmamız gerekli hale gelince, yapabileceğimiz tek şey, ya Fransızca ve İngilizce gibi Batı dillerinden birinden ya da konuştuğumuz ve yazdığımız dilin kelime sayısı bakımından en az üçte birini teşkil eden Arapçadan ıstılahlar almaktır. Çünkü bize lazım olan ıstılahların çoğu bu dilde mevcuttur.

Rıza Tevfik'in ıstılahlar konusundaki düşüncelerinin büyük bir kısmını ise 1916 yılından itibaren fasiküller halinde yayınlanmaya başlanan *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe* adlı lügatinde buluruz. Eserin başında "Bazı İzahat" başlıklı oldukça uzun ve ayrıntılı bir giriş sunan Rıza Tevfik, burada İstilahât-ı İlmiyye Encümeni'nin kuruluşundan ve gayesinden bahsederken, Encümen'in çalışmalarından önce eski Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin aynı niyete yönelik *Muhitü'l-Maârif* adlı ansiklopedik çalışmasını anarak, ilimlerin gelişimi karşısında bu tip çalışmaların tek kişinin boyunu aşacağını vurgular. Halihazırdaki Maarif Nazırı Şükrü Bey'in başarısı, bir kişinin altından kalkamayacağı bu işin bölümlere ayrılarak salahiyet sahibi kişilerce ortak bir çalışma ile meydana getirilmesine öncülük etmesidir.¹⁹ Bilim dili açısından döneminde "banka sikkesi olmayıp da her türlü akçeye revaç veren iptidâî ve bedevî bir memleket halinde" bulunduğumuzu belirten Rıza Tevfik, merak sahiplerine ve özellikle de öğrencilere sunduğu *Felsefe Kâmûs'u'nun Umumî Kâmûs-ı İstilahât'ın*

18 Rıza Tevfik, "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye Hakkında Mütâlaa ve Tafsilât" (1), *Malûmât*, nr. 299, 26 Temmuz 1317/8 Ağustos 1901, s. 1111-1118; "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye" (2), *Malûmât*, nr. 300, 2 Ağustos 1317/15 Ağustos 1901, s. 1126-1130; "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye" (3), *Malûmât*, nr. 301, 9 Ağustos 1317/22 Ağustos 1901, s. 1143-1145; "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye" (4), *Malûmât*, nr. 302, 19 Ağustos, 1317/1 Eylül 1901, s. 1164-1166; "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye" (5), *Malûmât*, nr. 303, 31 Ağustos 1317/13 Eylül 1901, s. 1175-1179; "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye" (6), *Malûmât*, nr. 304, 6 Eylül 1317/19 Eylül 1901, s. 1194-1197; "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye" (7), *Malûmât*, nr. 305, 13 Eylül 1317/26 Eylül 1901, s. 1206-1207; "Bazı İstilahât-ı Hikemiyye" (8), *Malûmât*, nr. 306, 20 Eylül 1317/3 Ekim 1901, s. 1223-1226.

19 Rıza Tevfik, "Bazı İzahat", *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe*, c. 1, s. 2-3.

yalnız ilk kısmını teşkil eden “felsefe tabirâtı” hakkındaki “mufassal tarifleri” kuşattığını vurgular ve böyle cesaret gerektiren bir işe girilmesinin sebebi olan teşvikinden dolayı Nazır Şükrü Bey’e teşekkür eder. Osmanlılarda ilim ve felsefenin gelişmemesini bir bakıma filolojinin uzun zamandan beri ihmal edilmesine bağlayan Rıza Tevfik’e göre Türklerin ilim ve felsefeyi asırlarca ihmal etmiş olması, terimlerin karşılıklarının bulunmasında yüzleşilen en önemli güçlüklerden birini oluşturmaktadır.²⁰ Yine bu konuda yüz yüze gelinen ikinci güçlük ise Türkçenin yapısıyla ilgilidir. Türkçe, kelimelerin başlarına Batı dillerinde olduğu gibi edevât-ı dâhile (*prefixe*) alamaması ve bu yolla yeni yeni kelimat-ı mürekkebe (bileşik kelime) meydana getirilememesi yüzünden Batı dillerine nispetle ikinci derecede bir dil halinde kalmıştır.²¹ Rıza Tevfik kendisine yöneltilen eleştirilere rağmen ıstılahlar konusunda Türkçe yerine Arapçada ısrar ederken, Türk felsefe dilinin gelişmemesinin tarihsel sebeplerine de değinir:

Bütün hayât-ı tarihiyesinde cengâverlikten büyük bir haslet gösterememiş, zaferden büyük bir zevk duymamış olan Türk milleti neşe-i cihangiri ile fütuh hat peşinde koşmaktan fâriğ olamamış ki sürekli bir surette, yani asırlarca mütemadiyen ilim ve felsefeyle uğraşmaya vakit bulabilmiş olsun! Bu sebeplerdir ki ve pek tabiidir ki halis Türk lisânı felsefe ve ilim ifadesine kâbil olacak bir derece-i kemale erememiş!.. At sırtından inip rahle ve destgâh başına oturarak çalışmadıkça, bu olamazdı. Bilâhere, yani saha-i fütuhatını tevsi edip de medeni milletlerin hududuna varınca Türkler İslâm ile müşerref olmuş ve lisân-ı din ve medeniyet olan Arapçanın bi’z-zarure nüfûz-ı maneviyyesine tutulmuş ve artık ondan kurtulamamış. Arapça zaten zengin ve mükemmel bir lisân-ı ilmî ve felsefî olduğu ve büyük bir define-i irfana mâlik bulunduğu için felsefe ve ulûma müstaid olan Türkler eserlerini hep o lisânla yazmışlardır ki, bu da tabii ve zarûridir. Medeniyet-i fikriyye ve maneviyye, terbiye-i diniyye ve içtimaiyye, terbiye-i ilmiyye hep Arapça olunca, kütüphanelerdeki âsâr dahi Arapça olunca, bir Türk -velev ki Farabi gibi dâhî bir feylesof-ı nihir olsun!- bütün bu avâmilin te’siratından kendini kurtarıp da sırf Türkçe olmak üzere, yeni bir lisân-ı felsefî icat etmeye kalkışmazdı, kalkışsa da bir şey yapamazdı; çünkü asırlarca devam eden parlak bir medeniyetin eser-i feyzini bir adam değil, bin adam vücûda getiremez. Buna ihtimal yoktur.²²

Bununla beraber Rıza Tevfik gerek encümünde çalışırken, gerekse oda-sında bu kitabı telif ederken “Türlere ve Türlüğe hizmet için uğraştığını” bir dakika hatırlıdan çıkartmadığını ve bu samimi hissini gönlüne bahşettiği gayret ve fikrine bahşettiği neşe ile çalıştığını vurgulayarak²³ elinden geldiği

20 A.g.m., s. 6-7.

21 A.g.m., s. 16.

22 A.g.m., s. 20.

23 A.g.m., s. 24.

kadar Türkçe gramere uygun terimler yaptığını ve kendi terimlerimizi bir an önce bulmamız gerektiğini söyler: “Lisân-ı ilim ve felsefeyi imal etmezsek, medeniyet-i hâzıranın kemâlât-ı maneviyyesini ilelebet Türk zihn-i içtimaîsine bigâne bırakmış olacağız; yeni bir fikir nakledemeyeceğiz. Türklüğe karşı bundan büyük bir cinâyet olamaz”.²⁴ Maârif-i Umûmiyye Nezâreti tarafından “Kâmûs-ı umûmînin yalnız ıstılahât-ı felsefiyye kısmını şâmilidir” kaydıyla yayınlanan *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe*'nin 806 sahifelik birinci cildi ile 400 sahifelik ikinci cildinin ilk kısmı yayınlanmıştır. Terimleri İstılahât-ı İlmiyye Encümeni'nin terimleri olan bu eser, bildiğimiz anlamda bir felsefe ıstılahları lügatinden çok farklı mahiyette, daha çok ansiklopedik bir lügat özelliği göstermektedir. Burada yer alan maddelerin büyük bir kısmının sıradan birer lügat maddesi olmanın ötesinde birer risale hacminde ve konu üzerinde yapılmış oldukça kapsamlı inceleme ve araştırmaların ürünü olduğu hemen dikkati çekmektedir. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe*'nin ilk iki cildinin basıldığını, eserin tamamlanmadıysa da basılmamış birkaç cildinin, Milli Eğitim Basımevi'nde (Devlet Matbaası) bulunduğu söylendiğini belirtmektedir.²⁵ Ancak Rıza Tevfik'in terekesini elinde bulunduran ve hakkında derinlikli araştırmalar kaleme alan Abdullah Uçman'dan, yaptığı çalışmalar sonucunda, Milli Eğitim Basımevi'ne intikal etmiş herhangi bir müsveddeyle karşılaşmadığını ve aynı zamanda Uçman'ın Rıza Tevfik'in varislerinden devraldığı terekesi arasında da çok az sayıdaki bazı maddelerin müsveddeleri dışında herhangi bir şey çıkmadığını öğreniyoruz. Uçman söz konusu müsveddeler arasından “Kader” (*Fatum, Fatalites*) ve “Âlem” (*World, Monde, Welt*) maddelerini yayınlamıştır.²⁶

Yine encümen üyelerinden Ahmet Naim (Babanzâde), Fonsgrive'den çevirdiği *Mebâdî-i Felsefeden İlmü'n Nefs*'in²⁷ sonunda 1900 Fransızca terimin karşılıklarını içeren fihrist niteliğinde bir “Lügatçe” sunar. Başına koyduğu

24 A.g.m., s. 23.

25 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 252.

26 Ölümlünden bir yıl kadar önce kendisiyle yapılan bir röportajda Rıza Tevfik, eserin akabetiyle ilgili şunları söylemiştir: “Mütareke oldu, kitabın yazılması ve basılması geri kaldı (...) Umumi aftan dört buçuk sene sonra anavatana döndüğümü biliyorsunuz, hattâ âdi kelimeler bile değişmiş, yenileri de tamamen tayin edilmemiş. Bu uydurma lisânla Felsefe Kâmûsü'nun ikmâl edilemeyeceği gün gibi âşikârdır...” Bkz. Adnan Tahir, “Rıza Tevfik'le Başbaşa”, *Her Hafta*, 3 Nisan 1948'den naklen Hilmi Yücebaşı, *Filozof Rıza Tevfik: Hayatı, Hatıraları, Şiirleri*, İstanbul: Gül Matbaası, 1978, s. 82-83; ayr. bkz. Abdullah Uçman, “Mufassal Kâmûs-ı Felsefe'nin ‘Âlem’ maddesi”, *Prof. Dr. M. Çetin'e Armağan*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1999, s. 151; Abdullah Uçman, “Mufassal Kâmûs-ı Felsefe'nin ‘Kader’ Maddesi”, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1995, sy. 133, s. 5-11; Abdullah Uçman, “Rıza Tevfik'in Mufassal Kâmûs-ı Felsefe Adlı Lügatı”, *İlmi Araştırmalar*, 2005, sy. 19, s. 165-175.

27 Georges L. Fonsegrive, *Mebâdî-i Felsefeden İlmü'n Nefs*, çev. Ahmed Nâim (Babanzâde), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332. Ahmet Naim'in felsefe terimlerine dair çalışmaları, konu üzerine ayrıntılı bir incelemeyle birlikte İsmail Kara tarafından kitaplaştırılmıştır. Bkz. Kara, *a.g.e.*

kısa takdim yazısında, bu ‐Lügatçe‐yi tercüme edilen metinde geçen ve tercüme sırasında bazılarını dipnotlarla açıklama getirilen ıstılahların kitabın sonunda sunulmasının faydalı olacağı düşüncesiyle hazırladığımı belirtir. ‐Lügatçe‐de sadece ıstılahların sunulmasıyla yetinilmeyip tercüme üslubunu gösteren birtakım tabirlerin de ilave edildiğini vurgulayan Ahmet Naim, terimlere önerdiği karşılıklar için şöyle der:

İstılahâtın emr-i takrir ve tercihinde hatâ ve savâb ihtimali daima mevcûd olduğundan bunları enzâr-ı kâri'îne arz edişim sırf bir tekliften ibarettir. Savâb olanların ehl-i ilim tarafından kabulü -bundan sonraki mütercimleri büyük bir zahmetten kurtarmak dolayısıyla- mûcib-i imtınan olduğu kadar, vâki olmuş hatı'at ve nekâ'ısın lütfen ihtarı da -izâle-i cehle sebep olacağı için- bâ'is-i şükrân olacaktır.²⁸

Terimlere bazı yeni karşılıklar önermekle birlikte Ahmet Naim'in indeks şeklinde hazırlanmış lügatçesinde de üyesi olduğu encümenin terimleri belirleyicidir. Terimlerin karşılanmasında yine Arapça tercihlerin öne çıktığı dikkat çeker. Ahmet Naim'in, terimlerin Arapça'dan türetilmesi gerektiği yönündeki muhafazakâr tezin en önemli temsilcisi olduğu göz önüne alındığında, *İlmü'n Nefs*'in mukaddimesinde yer alan şu ifadeler sadece kişisel tercihini değil, genel bir eğilimi de temellendirici niteliktedir:

Felsefe bizde nevezuhur bir ilim olsaydı ıstılahâtını vaz' etmek o kadar müşkil bir iş olmazdı. Birkaç muallimin her kelimeye mukabil vaz'ında ittifak ederek talebe arasında neşr u tamim etmeleri kâfi gelirdi. Fakat işin nazik ciheti felsefenin Garb'ı bilenlerimizce meçhûl olduğu halde 'ulûm-ı Arabiyye' denilen ilimlerle iştilgal edenlerimizce -dürûs-ı medresiyye meyânında- bu asra kadar intikal etmiş epeyce parlak bir mazisi olması ve her iki tarafın yekdigerinden haberdâr olmaksızın çalışmasından dolayı ileride içinden çıkılmaz kargaşalıklara yol açılmak korkusudur. Hâlâ dipdiri olarak ve ıstılahâtı ilm-i kelâma gereği gibi karışmış olan felsefe-i kadîmemizin şekli-âdigele ifrağ olunmuşundan ibaret olan felsefe-i cedîde ıstılahâtını lâ-ale't-ta'yîn vaz' etmek ansızın mazi ile ve hatta hâl ile kat'-ı alâka etmek ve ene'iyetimizi ikiye bölmek gibi bir hâlet-i maraziyye tevlîdine bâis olmak demektir. Meselâ 'ilim' meselesini Şark felsefesi ile ilm-i kelâmıda öteden beri yaşayıp bize kadar intikal etmiş ıstılahât ile mevzu'-i bahs edip dururken bugünkü felâsifenin yine bu meseledeki ârâ-yı muhtelifesini beyâna başka bir ıstılahı âlet etmek anlaşılamazlığa bâ'is olacağı gibi, tarih-i ilmi de altüst eder. O hâlde bizim bugün için yapacağımız şey -bittabi' müstağni olamayacağımız- vaz'-ı cedidden ziyâde keşf-i kadîmdir. Binaenaleyh bir mebhase ait Fransızca bir ıstılahın karşılığını ararken daima o mebhâsin bizdeki şekline de bakmak ve kadimden beri bizde ne gibi elfâzın mustalah olduğuna nasb-ı nazar-ı dikkat etmek, arada bir fark hâsıl olmuş ise o farkı gözeterek yine mevzua münasip tağyir-i yesir ile işi hal

28 Ahmed Nâim, ‐Lügatçe‐, *Mebâdi-i Felsefeden İlmü'n Nefs*, s. 524.

etmek lazımdır. Bu ise hayli tettebbu' ve meşakkate mâlolur bir cehd-i medid mahsulü olabileceğinden bu vadideki âsârın lisân-ı Osmanîdeki nedreti çok görülmemek icâb eder.²⁹

Osmanlıca kaleme alınan bir diğer önemli felsefe sözlüğü İsmail Fenni Ertuğrul'un *Fransızcadan Türkçeye Lügatçe-i Felsefe*'sidir.³⁰ Eser Rıza Tevfik'in ansiklopedik nitelikteki *Kâmûs*'una nispetle daha dar hacimli olmakla beraber dikkatli bir çalışmanın ürünüdür ve tamamlanmış olmasından dolayı büyük önem arz eder. *Lügatçe-i Felsefe*, İsmail Fenni'nin mukaddimede belirttiği üzere, Arapça ve Fransızca bazı felsefi eserleri incelediği sırada bu iki dilde karşılaştığı felsefi ıstılahların karşılıklarını bir araya getirmesiyle başlamış ve sonradan emeğinin boşa gitmemesi için bir lügat hazırlama kararı verince eldeki materyali Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce kamuslara başvurarak eski ve yeni ıstılahları kuşatacak şekilde genişletmesiyle oluşturulmuştur. İsmail Fenni'nin çalışması da encümenin çalışmalarında esas alınan *Bulletin de la Société Française de Philosophie*'yi kaynak olarak almaktadır.³¹

Eski harflerle kaleme alınan bu ilk sözlük çalışmalarının kaynağını oluşturan felsefe terimleri sorunu, Cumhuriyet döneminde de Birinci Dil Kurultayı (1932) ile başlayan dil devrimi hareketi bağlamında genel dil politikası içinde önemli bir yer tutar. Ele aldığımız çalışmalarda tespit edilen dil, Türk Dil Kurumu'nun öncülüğünde 1941'de toplanan felsefe terimleri komisyonunun Ankara'daki çalışmalarının sonucunu *Felsefe ve Gramer Terimleri*³² başlığıyla kılavuz halinde yayınlamasına ve tespit ettikleri dilin tepki ve tartışmalarla beraber yaygınlık kazanmasına kadar önemli ölçüde belirleyici olmuştur.

Ülkemizde Latin harfleriyle hazırlanmış ilk felsefe sözlüğü, Cumhuriyet döneminin dikkat çekici felsefe hareketi Konya Enerjetizm Okulu'nun kurucularından Namdar Rahmi'nin (Karatay) Birinci Dil Kurultayı'nın yapıldığı 1932 tarihinde yayınlanan *Felsefi Meslekler Vokabuleri*'dir.³³ Namdar Rahmi, kitabının temellerini 1925'ten itibaren Naci Fikret'le (Baştak) beraber çıkarttıkları *Yeni Fikir* dergisinde atmıştır. Yazarlar *Yeni Fikir*'de kendi felsefelerine (enerjetizm) dayanak teşkil edecek birçok felsefi, psikolojik, sosyolojik kavramın üzerine gitmişlerdir. Hatta derginin 8. ve 9. sayılarında "Felsefe Kâmûsu"³⁴ başlığı altında (devamı gelmeyen) bir kısım kavramın ele alınıp tanımlarının verildiğini görüyoruz. *Felsefi Meslekler Vokabuleri* 138 maddenin izahını

29 Ahmed Naim, "Mukaddime", *Mebâdi-i Felsefeden İlmü'n Nefs*, s. 4-5.

30 İsmail Fenni (Ertuğrul), *Fransızcadan Türkçeye Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341.

31 İsmail Fenni (Ertuğrul), "Mukaddime", *Fransızcadan Türkçeye Lügatçe-i Felsefe*, s. 4-5.

32 Türk Dil Kurumu, *Felsefe ve Gramer Terimleri*, İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, 1942.

33 Namdar Rahmi, *Felsefi Meslekler Vokabuleri*, Afyon: Doğan Matbaası, 1932.

34 "Felsefe Kâmûsu", *Yeni Fikir*, nr. 8, 1 Mayıs 1341, s. 13-15; "Felsefe Kâmûsu", *Yeni Fikir*, nr. 9, 15 Haziran 1341, s. 19-21.

içermektedir. Maddeler geniş tutulmuş ve bazıları enerjetizm açısından yorumlanmıştır. Namdar Rahmi, eserin sonuna eklediği “Biriki Söz” başlıklı yazısında, vokabülerin eğitim sahasındaki eksikliğe binaen hazırlandığını vurgular. Eserin hazırlanmasında çeşitli Fransızca kaynaklara -özellikle *Lalande*-müracaat edilmiştir. Eserin adı başta olmak üzere felsefe terimlerini ait oldukları dildeki yazılışlarıyla kaleme alan Namdar Rahmi, terimler konusundaki tercihini ise şöyle açıklar: “Dilimizdeki inkılâbın zaruri bir neticesi olan anarşi bilhassa felsefe lisânında pek barizdir. Bu sebeple biz eskiden konulmuş olan Arapça ıstılah yerine hemen hemen beynelmilel bir mahiyeti haiz olan şekilleri aynen kullandık.”³⁵

Gerçekten de Harf Devrimini takip eden yıllarda dilde zorunlu bir kaos hakimdir. Arapça ve Farsça kelimelerin tasfiyesi terimler alanında Tanzimat’tan itibaren sürüp giden tartışmalar arasında güç bela oluşturulabilmiş konsensüsü de ortadan kaldırmış ve doğal olarak kişisel, hatta keyfi ve gelişmiş güzel kullanımlar baş göstermiştir. *Felsefi Meslekler Vokabüleri* böylesi istikrarsız ve tedirgin bir dönemin ürünü olması bakımından önemlidir. Latin harfleriyle yazılan ikinci felsefe sözlüğümüz ise Haydar Tolun’un *Felsefe Vokabüleri*’dir.³⁶ Eser İkinci Dil Kurultayı’nın yapıldığı 1934 yılında yayınlamıştır. Haydar Tolun da terimler konusunda Namdar Rahmi’nin tercihini takip eder. 500’ün üzerinde madde içeren sözlükte terimler öncelikle ait oldukları dildeki yazılışlarıyla sunulmuştur. Ardından Türkçe söyleyişi ve açıklama bölümünde varsa eski dildeki karşılıkları verilir. Anlaşılacağı üzere Haydar Tolun çalışmasını döneminin konsensüs eksikliğini göz önüne alarak hazırlamıştır.³⁷

Terimler sorunu Birinci Dil Kurultayı (1932) ile başlayan ve Türk Dil Kurumu çalışmalarında devam eden dil devrimi hareketi bağlamında genel dil politikası içinde önemli bir yer tutar. TDK’nın terim çalışmaları çerçevesinde 1941 yılında Mustafa Şekip Tunç başkanlığında Ankara’da toplanan Felsefe Terimleri Komisyonu’nun 1942 yılında çalışmalarının sonucunu *Felsefe ve Gramer Terimleri* adı ile yayınlaması, Cumhuriyet döneminde felsefe terimleri konusunda resmi nitelikli, ilk ve temel belirleyici girişim olmuştur. Felsefe terimlerinin genel zeminini oluşturmak yönündeki komisyonun bu kılavuzda tespit ettiği dil, çeşitli tepki ve tartışmalara maruz kalmıştır. Aslında 1932’den itibaren bilim ve felsefe terimleri etrafında dört eğilim belirmiştir: (1) “Muhafazakârlar”: Eski terimleri muhafaza etmek. (2) “Tasfiyeciler”: Terimleri tam olarak Türkçeleştirmek. (3) “Hümanistler”: Çoğu dilimize gir-

35 Namdar Rahmi, “Biriki Söz”, *Felsefi Meslekler Vokabüleri*, s. 250-251.

36 Haydar Tolun, *Felsefe Vokabüleri*, Bursa: Yeni Matbaa, 1934.

37 Namdar Rahmi ve Haydar Tolun’un sözlüklerine ilişkin yakın zamanlı bir makale için bkz. Recep Alpyağılı, “Latin Harfleriyle Yazılan İlk İki Felsefe Sözlüğümüz: *Felsefi Meslekler Vokabüleri* (1932) ve *Felsefe Vokabüleri* (1934)”, *Ayraç*, nr. 24, Ekim 2011, 26-31.

miş bulunan Yunanca ve Latince terimleri kullanmak. (4) "Eklektikler": Bir yandan Türkçe terimler üretmek, bir yandan da Doğu ve Batı kökenli dilimize yerleşmiş terimleri muhafaza etmek. Eklektikler arasında değerlendirebileceğimiz Hilmi Ziya Ülken'in³⁸ tespitleriyle komisyonun hazırladığı kılavuzda hakim fikir tasfiyedir. Yeni terimlerde yüzde yüz Türkçe kaidesine dayanılıyor ve eski Arapça terimlerin karşılığı eğer İstanbul dilinde yoksa, Anadolu lehçelerine, başka Türk dillerine, hatta şimdi kullanılmayan ve yalnız lügatlerde bulunan eski kelimelere bile başvuruluyordu. Bu kelimeleri üretmek için de sadece kullanılan Türk gramerinin kurallarıyla kalınmıyor, başka Türk dillerindeki bazı şekillerden de yararlanılıyordu.³⁹

Komisyon, kılavuzdaki terimlerin tespitinde Osmanlı döneminde olduğu gibi Fransızca'yı esas almış, bunların eskiden Arapça ve Farsça kelimelerle karışık Osmanlı Türkçesinde kullanılan karşılıklarıyla beraber yeni dilde "kullanılması yerinde görülen" Türkçe karşılıklarını sunmuştur. Yoğun Türkçeleştirme eğilimine rağmen, kılavuzdaki bazı terimlerin bir kısmının uygun bir karşılığı bulunamadığından (şimdilik kaydıyla) Osmanlıca, bir kısmının da Türkçe karşılığı olmakla beraber yaygın olduğu için, isteyenlerce kullanılması caiz görüldüğünden Fransızca olarak muhafaza edildiği dikkat çeker. Bazı terimler de uluslararası olduğundan Türkçede karşılanmasına gereklilik görülmemiştir.

Osman Pazarlı'nın 1944'te Fransızcadan Armand Cuvillier'in *Petit Vocabulaire de la Langue Philosophique*'ini⁴⁰ yeni terimlerle *Küçük Felsefe Sözlüğü*⁴¹ adıyla Türkçeye kazandırması, *Felsefe ve Gramer Terimleri*'nde tespit edilen dilin yaygınlaştırılması yönünde bir girişim olarak değerlendirilebilir. Nitekim kitabın önsözünde yeni terimlerin günlük konuşmalarımıza mâledilmesinin öneminden bahsedilir: "Bu amaca varmak için de yeni terimlerle yazılan kitapların ve yazıların çoğalmasında ve aydınlarımızın davayı gönülden tutmaları ilk şarttır. Kitabın Türkçeye çevrilmesinin sebeplerinden birisi de işte bu temel düşüncedir."⁴² Osman Pazarlı sözlüğü Türkçe terimlere göre sıralarken, yanlarına Osmanlıca karşılıklarını da ekler. Ayrıca TDK'nın karşılığını göster-

38 Hilmi Ziya Ülken komisyon çalışmaları sırasında yaşanan tartışmaların genel bir değerlendirmesini verirken kendi tutumunu şöyle açıklar: "Tarihimizin İslam medeniyetine bağlı olduğu için oradan gelen kelimeleri kökten atamayız. Azaltabiliriz. Batı'dan gelen kelimeleri de büsbütün önleyemeyiz. Yeni ilimler ve uzmanlıklar yeni kelimelerini getiriyor. Mümkün olduğu kadar her kavramı Türkçe bir kelimeyle karşılayacağız. Fakat hedefimiz kelime değil kavram zenginliği olmalıdır. Öyle ise terimlerde yolumuz eklektik olacaktır. Bu benim tezimdi." Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 454-455.

39 Hilmi Ziya Ülken, "Türk Felsefe Dilinin Gelişmesi", s. 141-142.

40 Armand Cuvillier, *Petit Vocabulaire de la Langue Philosophique*, Paris: Librairie Armand Colin, 1925.

41 A. Cuvillier, *Küçük Felsefe Sözlüğü*, çev. Osman Pazarlı, İstanbul: Maârif Matbaası, 1944.

42 A.g.e., s. v.

mediği bazı kelimeler için diğerleriyle karşılaştırmalar sonucu bazı tekliflerde bulunur. Bunların listesi kitabın sonunda sunulmuştur.⁴³

Bütünleştirici, resmi bir girişim olarak *Felsefe ve Gramer Terimleri* doğal olarak günümüze dek uzanan sorunların ve tartışmaların da kaynağında yer almaktadır. Nitekim kılavuz henüz gelişim aşamasındayken, komisyon çalışmalarıyla başlayan ve çeşitli çevrelerin de dahil olmasıyla genişleyen şüpheli görüşler ve eleştiriler arasında tespit edilen terimlerin bir kısmı yıpranmıştır. Nihayet TDK'nın felsefe terimlerinin gözden geçirilmesi için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne başvurmasıyla, Macit Gökberk'in başkanlığında oluşturulan II. Felsefe Terimleri Komisyonu 1950-1953 yılları arasında yaptığı toplantılarla birtakım rötuşlar yapmıştır. Komisyonun çalışmalarının sonuçları kitaplaşmamışsa da başta komisyon üyeleri olmak üzere çeşitli çevrelerce kullanılmış, işlenmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Bedia Akarsu'nun 1975'te TDK tarafından yayınlanan *Felsefe Terimleri Sözlüğü*⁴⁴ önemli ölçüde komisyon çalışmalarını yansıtmaktadır. Bedia Akarsu çalışmasında daha çok komisyonun karar kıldığı terimleri kullanmış, özel durumlarda kendi tercihini ("irade" karşılığı "istenç" gibi) öne çıkartmıştır. Terimler üzerinde uzmanlar arasında belirli bir konsensüsün oluşması Akarsu'nun işini kolaylaştırmıştır. Nitekim terimlere karşılık bulmaktan çok tanımlamada güçlük yaşadığını vurgular.⁴⁵

TDK'nın terimler konusundaki tavrının henüz I. Komisyon çalışmalarıyla birlikte muhalif bir çevreyle karşılaştığını belirtmiştik. II. Komisyon çalışmalarına devam ederken, Namık Çankı'nın bu çerçevede değerlendirilebilecek ansiklopedik bir sözlük hazırlığına girdiğini görüyoruz. *Büyük Felsefe Lügati* (1954-1958)⁴⁶ adıyla Fransızcaya göre alfabetik hazırlanmış iki bin sayfanın üzerindeki bu lügat, Osmanlı dönemiyle günü arasında süreklilikler araması ve "Arapça ve Farsçadan gelen kelimelerin Türk damgası yediği ve onun manevi işleyiş şeklini kazandığı" görüşüyle Cumhuriyet öncesi felsefi terminolojiyi tevarüs etmeye çalışması açısından ilginçtir. Nitekim eserde felsefe terimlerinin karşılıkları verilirken "Tanzimat'ta ve Meşrutiyet devrinde yazılmış yahut tercüme olunmuş başlıca eserlerde bulunan ıstılahların buldukları kitaplardaki sayfeleri ve ibareleri [ile] bunların gerek gelenek ve gerek mâna ve şekil bakımından tenkitleri" de sunulmuştur.⁴⁷ Bu sebeple yer yer eleştiri ve tepkilerin hedefi olmuştur. Hatta günümüzde kullanılmayan, unutulmuş bir eser durumundadır. Namık Çankı, döneminin dil konusun-

43 Bkz. *a.g.e.*, s. 187 vd.

44 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Savaş Yayınları, 6. bs., 2003.

45 Bedia Akarsu, "Önsöz", s. iv.

46 Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lügati*, c. 1: İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1954; c. 2: İstanbul: Aşkoğlu Matbaası, 1955; c. 3: İstanbul: Nebioğlu Matbaası, 1958.

47 Bkz. Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lügati*, c. 1, s. V.

daki istikrarsızlığına işaret eder ve yeni terimleri kitabın sonundaki indekste “Aranan ve Araştırılan Dil” başlığı altında sunar. Eserin orijinal yönlerinden birisi, terimlerin kaynağına göre Yunanca ve bundan geçmiş ise Latince, Almanca, Fransızca ve İngilizcede aldığı şekillerinin ve anlamlarının sunulmasıdır. Ayrıca çeşitli Türk lehçelerindeki karşılıklar da verilmiştir. Terim başlıkları Fransızca olan lügatta tanımlar ansiklopedik nitelikte düşünülmüş, oldukça geniş tutulmuştur. Eserin sonunda “İstilahlar” başlığı altında çeşitli dillere göre bir de indeks verilmiştir.

Bu noktada, aynı döneme ait bir sözlüğü anarak, benzeri ansiklopedik çalışmalara dönebiliriz. Küçük hacmi ve yetersizliğine rağmen, bu dönemde yayınlanmış ve projesi bakımından ilginç bir çalışma da Hatemi Senih'in *Felsefe Tarihi Sözlüğü*'dür (1960).⁴⁸ İçeriğinden hareketle felsefeye başlangıç niteliğinde, orta öğrenime yönelik olarak hazırlandığını düşünebileceğimiz eser, felsefe tarihini filozoflar, akımlar, sorunlar ve kavramlar bazında sistematize edici karakterdedir.

Namık Çankı'nın *Büyük Felsefe Lügatı*'ndan sonra benzeri iki ansiklopedik sözlük daha hazırlanmıştır. İlki Cemil Sena'nın iki bini aşkın filozof ve beş bini aşkın felsefi eseri içeren *Büyük Filozoflar Ansiklopedisi*'dir.⁴⁹ Cemil Sena ansiklopediyi hazırlarken Adolphe Franck'ın editörlüğünde toplanan 54 kişinin yazdığı *Dictionnaire des Sciences Philosophiques*'i örnek aldığını, hatta geniş ölçüde kaynak olarak kullandığını belirtir. Böyle bir eseri hazırlamanın tek kişinin boyunu aştığını farkındadır, fakat şartlar içinde yer alabileceği bir komisyonun oluşmasına imkan tanımamaktadır. Cemil Sena'nın tek başına soyunduğu girişimin, Batı'da 54 kişilik bir komisyonun elinde şekillenmesi, durumun vahametini açıkça gözler önüne sermektedir. Cemil Sena, imkan ölçüsünde terimlerin Türkçelerini ve MEB ve TDK'nın önerdiklerini kullandığını belirtir. Terimler konusunda ise, “bu işte geri gitmenin veya yerinde saymanın ilerlemekten daha tehlikeli olduğu” inancını taşımaktadır. Mecbur kalmadıkça veya eski alışkanlıklarından ötürü dikkatinden kaçmadıkça yabancı terim kullanmamaya çalışır. Doğal olarak birçok terimi de “kendi anlayışına göre” Türkçeleştirme yolunu tutar.

Bir diğer ansiklopedik çalışma, Orhan Hançerlioğlu'nun *Felsefe Ansiklopedisi*'dir.⁵⁰ Bu eser için on yedi yıl çalıştığını belirten Hançerlioğlu, sözlük çalışmaları söz konusu olduğunda ekonomiden sosyolojiye, psikolojiden din bilimlerine kadar çok geniş bir alandaki çalışmalarıyla Cumhuriyet döneminin dikkat çekici simalarının başında gelmektedir. *Felsefe Ansiklopedisi* düşünürleri, kavram ve akımları ve ayrıca eserleri kapsayan üç bölüm şeklin-

48 Hatemi Senih, *Felsefe Tarihi Sözlüğü*, İstanbul: Ataç Kitabevi, 1960.

49 Cemil Sena, *Büyük Filozoflar Ansiklopedisi*, 4 c., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1974.

50 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 9 c., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

de tasarlanmıştır. Hançerlioğlu, terimler konusunda Türkçeleştirme tavrını benimser. Ansiklopedinin genel zeminini komisyon çalışmalarında bulduğunu söyleyebiliriz. Nitekim TDK'nın bütün sözlüklerini kaynak olarak zikreden Hançerlioğlu, özel durumlarda da karşılaştırmalar sonucu ulaştığı kendi tercihlerini öne çıkarır. Terim başlıkları Türkçe sunulan ansiklopedide Türkçe, Arapça, Sanskritçe, İbranice, Çince bazı özel felsefe terim ve deyimleri de verilmiştir. Muhteva bakımından oldukça geniş olmakla beraber esere hakim olan Marksist perspektifin ve yazarın kendi yorum ve eleştirilerinin okuyucunun imkan alanlarını daralttığını ve onu belirlenim altında bıraktığını söyleyebiliriz. Orhan Hançerlioğlu, ansiklopedisinin özleştirilmesi olarak değerlendirilecek bir de *Felsefe Sözlüğü* hazırlamıştır.⁵¹ Bu noktada Cemil Meriç'in, Çankı, Hançerlioğlu ve Sena'nın çalışmalarını yer yer alayıcı bir dille ciddiyet ve yeterlilik açısından sorguladığı metne de göndermede bulunarak⁵² bütün eksiklik ve hatalarına rağmen, söz konusu yazarların aynı tipik endişeyle devasa projeleri tek başlarına sırtlanmaya çalışmalarının görmezden gelinemeyeceğini de belirtmeliyiz.

Genel felsefe terimlerini sunan sözlükler yanında, daha lokal alanlara tahsis edilmiş sözlükler de mevcuttur. Örneğin Mehmet Vural'ın *İslam Felsefesi Sözlüğü*⁵³ Türkiye'de İslam felsefesi çalışmaları arasında sözlük düzeyinde önemli bir açığa işaret eder. İslam düşüncesinde felsefeyi doğrudan veya dolaylı yoldan ilgilendiren kelam ve tasavvuf alanındaki disiplinler sözlükler de felsefe sözlükleri arasında anılmayı hak etmektedir.⁵⁴ Bu arada Suad El Hakim'in *İbnü'l Arabi Sözlüğü*'nü⁵⁵ İslam düşüncesi alanında tek bir düşünürün terminolojisine odaklanan nadir bir örnek olarak zikredebiliriz. Eser, tasavvufi birikimi, felsefe ve kelam gibi teorik disiplinlerin katkısıyla vahdet-i vücûd doktrinine taşınmış olan İbnü'l-Arabi'nin düşüncesine nüfuz yolunda temel bir referans durumundadır. Yine B. Gözkan, N. Ilıcioğlu, A. Çitil ve A. Kovanlıkaya tarafından çevrilen John Cottingham'ın *Descartes Sözlüğü*'nü⁵⁶

51 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.

52 Cemil Meriç, *Jurnal*, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 281 vd.

53 Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara: Elis Yayınları, 2003.

54 Örneğin bkz. İlyas Çelebi, Bekir Topaloğlu, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM, 2010; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002; *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, 2006; Ergun Kocabıyık, *Tasavvuf Sözlüğü*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2008; Abdürrezzak Kaşani, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü (İstılâhât-ı İnsan-ı Kâmil)*, İhsan Kara (yay. haz.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2008; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009; Seyyid Cafer Seccadi, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

55 Suad El Hakim, *İbnü'l Arabi Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.

56 John Cottingham, *Descartes Sözlüğü*, çev. B. Gözkan, N. Ilıcioğlu, A. Çitil, A. Kovanlıkaya, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1996.

daha lokal bir alana, tek bir filozofun felsefesine odaklı örnek çalışmalardan biri olarak değerlendirebiliriz. Cottingham kronoloji, fizik, teoloji, psikoloji ve etik de dahil olmak üzere birçok maddeyi kapsayan sözlüğünde Descartesçi düşüncenin temel kavramlarını inceler ve bunları hem 17. yüzyıl entelektüel iklimi hem de daha sonraki yorumları çerçevesinde ele alır. Roger Behrens'in Adorno'nun eseri için bir başvuru kitabı niteliğindeki *Adorno Sözlüğü* de bu kategoride değerlendirilebilecek sözlüklerdendir.⁵⁷ Kısa süre önce Say Yayınları'nın "Filozof Sözlükleri" başlıklı bir dizi içinde yayınladığı sözlükler de, bu çerçevede, düşünce tarihine tek bir filozofun düşüncesinden giriş sağlayacak rehber kitaplar niteliğindedir. Dizide yer alan eserler (Denis Kambouchner ve F. De Buzonz'un *Descartes Sözlüğü*, Charles Ramond'un *Derrida Sözlüğü*, François Zourabichvili'nin *Deleuze Sözlüğü*, Jean-Pierre Clero'nun *Lacan Sözlüğü*, Judith Revel'in *Foucault Sözlüğü*, Martine de Gaudemar'ın *Leibniz Sözlüğü*, Olivier Abel, Jerome Poree'nin *Ricoeur Sözlüğü*, Rodolphe Calin, François-David Sebbah'ın *Levinas Sözlüğü*) odaklandıkları filozofun felsefe tarihine hediye ettiği yeni kavramları ve sorunsalları temel düzeyde sunmaktadır.⁵⁸ Ayrıca Voltaire'in yaşamının sonlarında yazdığı (1764) kendi dünya görüşünü ve Aydınlanmanın bütün toplumsal, kültürel, siyasal içerimleriyle temel hususiyetini yansıtan *Felsefe Sözlüğü* de⁵⁹ ayrıksı niteliğe sahip sözlüklerdendir. Teo Grünberg ve Adnan Onart'ın TDK Yayınları arasında çıkan *Mantık Terimleri Sözlüğü*,⁶⁰ Philippe Raynaud ve Stephane Rials'ın *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*⁶¹ ve Atakan Altınörs'ün *Dil Felsefesi Sözlüğü*⁶² de felsefenin temel disiplinlerinden birine özgü terimleri kuşatmaları bakımından felsefe sözlükleri arasında farklı bir yer işgal eder. Türkiye Felsefe Kurumu'nun

57 Roger Behrens, *Adorno Sözlüğü*, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: Versus Kitap, 2011.

58 Bkz. Denis Kambouchner, F. De Buzonz, *Descartes Sözlüğü*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Say Yayınları, 2012; Charles Ramond, *Derrida Sözlüğü*, çev. Ümit Edeş, İstanbul: Say Yayınları, 2011; François Zourabichvili, *Deleuze Sözlüğü*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Say Yayınları, 2011; Jean-Pierre Clero, *Lacan Sözlüğü*, çev. Özge Soysal, İstanbul: Say Yayınları, 2011. Judith Revel, *Foucault Sözlüğü*, çev. Veli Urhan, İstanbul: Say Yayınları, 2012; Martine de Gaudemar, *Leibniz Sözlüğü*, çev. Aliye Kovanlıkaya, İstanbul: Say Yayınları, 2012; Olivier Abel, Jerome Poree, *Ricoeur Sözlüğü*, çev. Atakan Altınörs, İstanbul: Say Yayınları, 2011; Rodolphe Calin, François-David Sebbah, *Levinas Sözlüğü*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Say Yayınları, 2011.

59 Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevi, 2011 (1. bs. 1943).

60 T. Grünberg, A. Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 1976. Eser geleneksel mantığa, günlük dil mantığına, kipsel mantık ve kümeler kuramına ilişkin yeni terimler eklenerek geliştirilip güncellenmiştir. Bkz. H. Turan, T. Grünberg, D. Grünberg, A. Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2003.

61 Philippe Raynaud, Stephane Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, çev. İ. Yerguz, H. Dilli, E. Ergun, N. K. Sevil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004. Bu kapsamda ayr. bkz. Atilla Yayla, *Siyasî Düşünce Sözlüğü*, İstanbul: Adres Yayınları, 2005.

62 Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.

yayınladığı *Biyotetik Terimleri Sözlüğü*⁶³ de bu bağlamda dikkat çekici çalışmalardandır. Etik terimlerin dilimizdeki kullanımlarına bakarak ve İngilizce terimlere önerilmiş olan Türkçe karşılıkları taranarak hazırlanan çalışmada, biyotetik terimlerine dilimizde en uygun karşılıkların bulunması, anlamlarının açık biçimde belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi amaçlanmıştır. Yine Stuart Sim editörlüğündeki *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü*,⁶⁴ Daniel Colson'nun *Proudhon'dan Deleuze'e Anarşist Felsefe Sözlüğü*,⁶⁵ Michele Riot-Sarcey, Thomas Bouchet ve Antoine Picon'nun *Ütopiyalar Sözlüğü*,⁶⁶ Helene Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier'in *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*⁶⁷ ve Osman Korkmaz Karamanoğlu'nun *Ansiklopedik İzmeler Sözlüğü*⁶⁸ amaçları ve kapsamlarıyla yine felsefede lokal alanlara tahsis edilmiş sözlükler arasında değerlendirilebilir.

Materyalist-Marksist karakterdeki sözlükler de diğerleri arasında özel bir yere sahiptir. Bu sözlüklerin en önemli özelliği, felsefeye ve felsefe tarihine tarafsız ya da idealist açıdan değil, tam tersine materyalist felsefe ve onun getirdiği belirli dünya görüşü açısından bakmış olmalarındadır. Bir yandan Marksist literatürün anlaşılmasını sağlayacak kavram ve tanımları bir araya getirirken, bir yandan da felsefenin genel kavramlarını Marksist perspektiften yorumlamakta ve eleştirmektedirler. Bu alanda ilk örnek, M. Rosental ve P. Yudin'in *Materyalist Felsefe Sözlüğü*'dür.⁶⁹ 1972'de dilimize kazandırılan sözlüğün çevirmenleri, daha önce yayınlanmış sözlüklerin içeriklerini eksiklikle nitelerken, Türkçede yayınlanmış felsefe literatüründe bir dil birliği görülmediğini belirtmişlerdir. Ayrıca, öztürkçeleştirme akımının bir bilim ve felsefe dili olma yolunda Türkçenin önüne yeni yeni engeller çıkarttığı ve onu adeta fakirleşmeye götürdüğü kanaatiyle, güçlükler karşısında tutumlarının sade ve açık bir dil kullanmak suretiyle kavram ve terimlere dilin kendi zenginliği içinde en isabetli karşılığı vermek olduğunu belirtmişlerdir. Kısıtlayıcı dil anlayışına bağlı kalmayan çevirmenler, eklektik bir yöntemle hareket etmişlerdir. Çevirmenlerden Aziz Çalışlar'ın, birikim ve tecrübesini 1991'de yayınlanan

63 Yasemin N. Oğuz, Harun Tepe, Deniz K. Kucur, *Biyotetik Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2000.

64 Stuart Sim, *Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü*, çev. Mukadder Erkan, Ali Utku, Ankara: Ebabel Yayınları, 2006.

65 Daniel Colson, *Proudhon'dan Deleuze'e Anarşist Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Versus Kitap Yayınları, 2011.

66 M. Riot-Sarcey, T. Bouchet, A. Picon, *Ütopiyalar Sözlüğü*, çev. Turan Ilgaz, İstanbul: Sel Yayınları, 2003.

67 H. Hirata, F. Laborie, H. Le Doare, D. Senotier, *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, çev. Gülnur A. Savran, İstanbul: Kanat Kitap, 2009.

68 Osman Korkmaz Karamanoğlu, *Ansiklopedik İzmeler Sözlüğü*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2007.

69 M. Rosental, P. Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. E. Aytekin, A. Çalışlar, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1972.

Rus Bilimler Akademisi'nin *Felsefe Sözlüğü*'ne⁷⁰ taşıdığını görüyoruz. Aynı çerçevede değerlendirebilecek bir diğer sözlük de M. Buhr ve A. Kosing'in *Marksçı-Leninci Felsefe Sözlüğü*'dür.⁷¹ Çevirmen eseri Türkçeye aktarırken, dildeki biçimsel yenilikleri mutlaklaştırmadan, ancak dilde ileriye dönük yenileştirme çabalarını da göz ardı etmeden özün anlaşılabilir olmasına ön planda yer verdiğini belirtir. Tom Bottomore'un editörlüğünde hazırlanan ve başlangıcından günümüze kadar Marksist düşünce dünyasını şekillendiregelmiş olan kavramların, temel ve yol gösterici düşüncelerin, farklı yorum ve akımların ve iç tartışmaların kapsamlı bir sunumunu içeren *Marksist Düşünce Sözlüğü*'nü⁷² de bu kategoride ansiklopedik çapta dikkat çekici bir eser olarak değerlendirebiliriz. Eser 21. yüzyılın eşliğinde Marksist fikir ve akımların nesnel bir bilançosunu yapabilme imkanı sağlamaktadır.

Atilla Tokatlı'nın *Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü*⁷³ ile S. Hayri Bolay'ın *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (1979), 1970'lerin kavram kargaşası arasında yayınlanan sözlükler arasındadır. Bolay'ın başlangıçta belli başlı doktrinleri tanıtmak amacı güden çalışması, zaman içinde genel felsefe terimlerini de kuşatacak şekilde genişletilerek 1990'larda *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*⁷⁴ adı ile yayınlanmıştır. Erken baskılarda terimlerin orijinallerini kullanan Bolay, yeni düzenlemelerde Türkçeleştirme yoluna giderek tutumunu değiştirir. Afşar Timuçin'in *Felsefe Sözlüğü*⁷⁵ de son dönemde yayınlanan eserler arasındadır. Terimleri Türkçeleştirme eğilimindeki çalışmanın omurgasını Timuçin'in 1980'lerde *Felsefe Dergisi*'nde peyderpey yayınladığı maddeler oluşturur.

Anmamız gereken en son ve en yeni çalışmalar ise şunlardır: S. Erk Ulaş, Ü. Hüsrev Yolsal, Erkan Uzun, Serkan Uzun ve A. Baki Güçlü'nün ortak çalışmaları olan *Felsefe Sözlüğü*⁷⁶ Türkçedeki en kapsamlı felsefe sözlüklerinden birini oluşturur. Eserde Batı felsefesinin temel kavram ve terimlerinin yanında, Osman Kafadar'ın kaleminden geniş bir "Türkiye'de felsefe" maddesi ve Beşir Fuat'tan Arda Denkel'e Türk felsefecileri tanıtan maddeler de yer alır. Sözlüğe eklenen Eski Terimler, İngilizce, Fransızca ve Almanca dizinleri dışında, Yunanca, Latince, Doğu Felsefesi, Felsefeciler, İslam Felsefesi, Türkiye'de

70 İ. Frolov (ed.), *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul: Cem Yayınları, 1991.

71 M. Buhr, A. Kosing, *Marksçı-Leninci Felsefe Sözlüğü*, çev. VeyseI Atayman, İstanbul: Konuk Yayınları, 1978.

72 Tom B. Bottomore (ed), *Marksist Düşünce Sözlüğü*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları, 3. bs., 2002.

73 Atilla Tokatlı, *Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1973.

74 S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1979; S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Nobel Yayınları, 6. bs., 2009.

75 Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Bulut Yayınları, 5. bs., 2002.

76 S. Erk Ulaş, Ü. H. Yolsal, E. Uzun, S. Uzun, A. Baki Güçlü, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002.

Felsefe ve Mantık dizinleri eserin zengin içeriğini gözler önüne serer. Cemal Yıldırım'ın *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*,⁷⁷ benzerleri arasında felsefenin temel terimlerini özlü biçimde sunan bir alternatif niteliğindedir. Bir diğer önemli eser, felsefe tarihinin belirli bir dönemine odaklı olması bakımından dikkat çekici bir çalışma olarak değerlendirebileceğimiz, Francis E. Peters'in *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*'dür.⁷⁸ Hakkı Hünler tarafından dilimize kazandırılan eser, Batılı felsefi formasyonun temelini oluşturan antik Yunan düşüncesine ait temel sözdağarını çerçeveleyecek bir içeriğe sahiptir. Her bir sözcüğün anlamı ilk kullanılmaya başlandığı tarihten itibaren tanımlanmakta ve ardından Yunan düşüncesinin çeşitli ardışık dönemleri boyunca sözcüklerin kavramsal gelişiminin izi sürülmektedir.

Son olarak Ahmet Cevizci'nin, ilk baskısı 1996'da yayınlanan ve her baskıda neredeyse bir kat daha genişleyip zenginleşerek yakın zaman önce yedinci baskısını yapan *Paradigma Felsefe Sözlüğü*'ne⁷⁹ değinmemiz gerekir. Eser diğer sözlüklere oranla oldukça geniş bir kapsama sahiptir; hemen bütün temel felsefe terim ve kavramlarını, akım ve okullarını ve ayrıca filozofları kapsar. Akademik camiada ya da aydınlar arasındaki tartışmalarda kullanıldığı halde henüz sözlüklere geçmemiş birçok kavrama da yer verir. İdeolojik bakış açısından bağımsız, farklılıklara kucak açan yapısıyla okuyucunun imkan alanlarını daraltmaz, aksine genişletir. Cevizci'nin felsefenin eleştirel, sorgulayıcı, tartışmacı ya da argümantatif kimliğini sergileme çabası sözlüğün en önemli yönlerindedir. Bu bağlamda, Batı felsefesini Çin, Hint ve İslam felsefesiyle, klasik felsefeyi modern ya da çağdaş felsefeyle, analitik felsefeyi de Kıta Avrupası felsefesiyle zaman zaman tamamlama, zaman zaman da çarpıştırma eğilimi sergiler. Felsefe kavramlarının çoğunlukla İngilizce ve Fransızca karşılıklarını, yer yer de Osmanlıca ve Almanca karşılıklarını veren yazarın dil konusundaki tavrı ise öztürkçe bir dil yerine anlaşılabilirliği hedeflemesidir; yaygın kullanımdaki yabancı terimleri aynen korur. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, içeriğinin genişliği kadar sürekli geliştirilmeye açık bir çalışma olması yönünden de dikkat çekicidir. Bu arada Ahmet Cevizci'nin eserin hacmini göz önüne alarak seçtiği temel felsefe terimlerini daha özlü bir biçimde sunduğu *Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü* ve *Felsefe Sözlüğü* başlıklı iki çalışmasını daha yayınladığını da belirtebiliriz.⁸⁰ Ayrıca unutulmaması gereken bir çalışma da Cevizci'nin editörlüğünü yürüttüğü ve altıncı cildi elinizde bulunan

77 Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Doruk Yayınları, 2004.

78 Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.

79 Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 7. bs., 2010.

80 Ahmed Cevizci, *Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2011.

Felsefe Ansiklopedisi' dir.⁸¹ Ansiklopedi tamamlandığında ülkemizde felsefenin sözdağarına yakın dönemde gerçekleştirilen en ciddi katkılardan birini sağlamış olacaktır.

Bir son söz niyetiyle şunları söyleyebiliriz: Disiplinlerin kendi özel kimliklerini -neliklerini- yine kendilerine mahsus kavram çantalarıyla, terminolojik bir düzlemde onayladıkları düşünüldüğünde, felsefenin kendi kavram çantasıyla ilgisini açığa çıkartmak felsefi etkinliğe giden yola pusu kurmuş temel bir sorun olarak görülür. Bu bağlamda sorun koyma alanımızı felsefe sözlükleri olarak belirleyebiliriz. Bir kısmı çoktan unutulmuş (terimlere önerdiği karşılıklar da tedavülde olmayan) sözlüklerin filolojik bir derinlikle, özellikle "alımlama" sorunu çerçevesinde gündeme getirilmesinin ülkemizde giderek daha güçlü bir şekilde köklerini arayan felsefenin tarihsel kerterizlerine işaret edeceği kanaatindeyiz.

Felsefe Sözlüklerimiz: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi

Ali UTKU

Özet

Bu çalışmada, Baha Tevfik ve arkadaşlarının hazırladığı "Felsefe Kâmûsu'ndan günümüze, geç-Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kaleme alınmış telif ve tercüme felsefe sözlükleri ile İstilahât-ı İlmiyye Encümeni'ndeki ve Türk Dil Kurumu'ndaki kurumsal faaliyetler üzerinden felsefe alanında yapılan terim ve sözlük çalışmalarının sınırlı bir arkeolojisi, eleştirel bir değerlendirmesi sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç-Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri, İstilahât-ı İlmiyye Encümeni, Türk Dil Kurumu, Felsefe geleneği, Felsefe dili, Felsefe terimleri, Felsefe sözlükleri

Our Philosophical Dictionaries: A Literature Survey from the Late Ottoman Period Until the Republic

Ali UTKU

Abstract

This study presents a limited archeology and a critical evaluation of studies about terms and dictionaries in the field of philosophy through the institutional activities

81 Ahmet Cevizci (ed), *Felsefe Ansiklopedisi* I, III, IV, V, VI, Ankara: Ebabel Yayınları, 2003 (c. 1), 2005 (c. 3), 2006 (4. c.), 2007 (5. c.), 2008 (6. c.); 2. cilt: İstanbul: Etik Yayınları, 2004.

of the Turkish Linguistic Society (Türk Dil Kurumu) and Istılahat-ı İlmiyye Encümeni as well as compiled and translated philosophical dictionaries in the late Ottoman and Republican eras.

Keywords: Late Ottoman and Republican Eras, Istılahat-ı İlmiyye Encümeni, Turkish Linguistic Society, Philosophical tradition, Philosophical language, Philosophical terms, Philosophical dictionaries

Türk Felsefe Tarihi

Sumuş 5-10

*Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı:
Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi* 11-48
Ali UTKU-M. Cüneyt KAYA

*Türk'ün Felsefe ile Yüzyıllık İmtihanı:
Felsefeye Giriş Kitapları Üzerine Bir İnceleme* 49-103
İshak ARSLAN

*Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmalarına Dair
Literatür Denemesi* 105-154
Atilla ARKAN

Türkiye'de Bilgi Felsefesi Çalışmaları 155-168
Nebi MEHDİYEV

*Etik ile Ahlak Arasında: Türkçe Ahlak Felsefesi Literatürüne Dair
Etik Kavramı Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme* 169-202
Hümeyra ÖZTURAN

Din Felsefesi Literatüründe Kuşbakışı Bir Gezinti 203-230
Rahim ACAR-Fatma YÜCE

Tarih Felsefesinin Türkiye'deki Seyri 231-271
Ayhan BIÇAK

Fenomenolojinin Türkiye Serüveni 273-312
Kasım KÜÇÜKALP

*Modern Türk Düşüncesinde Hermenötüğün Kendini Konumlama
ve Anlamlandırma Süreci* 313-332
Yakup KAHRAMAN

Bergsonculuğun Türkiye'ye Girişi ve Türk Felsefesine Etkisi 333-356
Yakup YILDIZ

Doğan Özlem ile Türkiye'de Felsefe Üzerine 357-381

Mahmut Kaya ile Türkiye'deki İslam Felsefesi Çalışmaları
Üzerine 383-397

TANITIMLAR

*Felsefe Sözlüklerimiz: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Bir Literatür Değerlendirmesi* 399-420
Ali UTKU

Latin Harfleriyle Yazılan İlk Felsefe Sözlükleri 421-432
Recep ALPYAĞIL

*Tanzimat'tan Günümüze Felsefe Dergileri:
Açıklamalı ve Seçme Bir Bibliyografya Denemesi* 433-488
Cahid ŞENEL

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Felsefe Cemiyetleri 489-520
Emel KOÇ

Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye'de Felsefe Çalışmalarına Katkıları 521-537
Mehmet VURAL

*Türkiye'de Felsefi Antropoloji Çalışmaları:
Takiyettin Mengüşoğlu ve Felsefi Antropoloji Gelece-(ne)-ği* 539-552
Yaylagül CERAN

Türkiye'de Estetik Çalışmaları ve İsmail Tunalı 553-573
Ayşe TAŞKENT

*EK: Ulusal ve Uluslararası Dergilerde Türkiye Araştırmaları
Ocak 2011-Haziran 2011* 575-607

History of Turkish Philosophy

Foreword 5-10

Writing the History of Modern Philosophy in Turkey: A Literature Survey from the Late Ottoman Period Until the Republic 11-48
ALİ UTKU M. CÜNEYT KAYA s.

The Turk's Century-Old Challenge with Philosophy: an Analysis on Introduction to Philosophy Books 49-103
İSHAK ARSLAN

A Literature Survey of Studies on the History of Islamic Philosophy in Turkish during the Republican Era 105-154
ATILLA ARKAN

Epistemology in Turkey 155-168
NEBİ MEHDİYEV

Between Ethics and Morals: An Evaluation of Turkish Moral Philosophy Over the Usage of Ethics as a Concept 169-202
HÜMEYRA ÖZTURAN

A Descriptive Survey of Philosophy of Religious Literature in Turkish 203-230
RAHİM ACAR FATMA YÜCE

The Course of Philosophy of History in Turkey 231-271
AYHAN BIÇAK

The Adventure of Phenomenology in Turkey 273-312
KASIM KÜÇÜKALP

The Process of the Positioning of Hermeneutics within Modern Turkish Thought 313-332

YAKUP KAHRAMAN
Introduction to Turkey of Bergsonism and Its Affects on Turkish Philosophy 333-356

YAKUP YILDIZ
Interview with Doğan Özlem on philosophy in Turkey 357-381

Interview with Mahmut Kaya ile on Islamic Philosophy Studies in Turkey 383-397

REVIEWS

Our Philosophical Dictionaries: A Literature Survey from the Late Ottoman Period Until the Republic 399-420
ALİ UTKU

First Philosophical Dictionaries Written in Latin Letters 421-432
RECEP ALPYAĞIL

Philosophy Journals From Tanzimat to Modern-Day: An Annotative and Selective Bibliographical Study 433-488
CAHİD ŞENEL

Philosophical Societies from the Ottoman Era to the Present in Turkey 489-507
EMEL KOÇ

Hilmi Ziya Ülken and His Contribution to Philosophical Studies in Turkey 521-537
MEHMET VURAL

Philosophical Anthropology Studies in Turkey: Takiyettin Mengüşoğlu and the Future/Tradition of Philosophical 539-552
YAYLAGÜL CERAN

Aesthetics Studies in Turkey and İsmail Tunalı 553-573
AYŞE TAŞKENT

APPENDIX: *Turkish Studies in the National and International Journe*
January 2011 - June 2011 575-607